

قوت و ضعف تصحیح جدید ترجمه رساله قشیریه

علیرضا حاجیان‌نژاد*

چکیده

رساله قشیریه اندکی پس از تألیف برای استفاده فارسی زبانان نخست به دست ابوعلی بن احمد عثمانی و پس از مدتی ترجمه مذکور اصلاح یا ترجمه‌ای دیگر از رساله قشیریه فراهم گردید. برای نخستین بار فروزانفر در سال ۱۳۴۵ این کتاب را بر اساس نسخه کتابخانه لالا اسماعیل و نسخه موزه بریتانیا و با کمک از متن عربی، آن را تصحیح کرد. آموزشی بودن کتاب و برخی سهوها، دیگران را برانگیخت تا تصحیح دیگری از اصل عربی و از ترجمه فارسی آن ارائه دهند. روضاتیان و میرباقری فرد پس از محبتی معتقدند فروزانفر دچار خلط روش در تصحیح شد و در کار خود دو نسخه‌ای را با هم سنجید که از یک مترجم نبود، آنها با اساس قرار دادن نسخه ایاصوفیه و مقابله آن با نسخه موزه بریتانیا رساله قشیریه را تصحیح کرده‌اند. صفحه آرائی خوب و کم غلط و فهرس متعدد از امتیازات این چاپ است. ضعف جنبه تحلیلی تعلیقات، عدم معرفی برخی منابع ابیات و مصاریع عربی و بی توجهی به متن عربی کتاب و عدم مقایسه این چاپ با چاپ فروزانفر از ضعف‌های این چاپ است.

کلیدواژه‌ها: ترجمه رساله قشیریه، نقد تصحیح متون، ابوالقاسم قشیری، ابوعلی عثمانی.

۱. مقدمه

تصنیفات اولیه در موضوع تصوف و عرفان اسلامی اغلب بلکه تمام آنها به زبان عربی است. صوفیان نخستین اگرچه اکثر آنها عرب زبان نبودند ولی بیشتر آنها به زبان عربی

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، hajiannjd@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۰۲

می‌نوشتند. نخستین تلاش‌ها برای تدوین اندیشه‌های صوفیانه کتاب الزهدها هستند که تا کنون بیش از چهارده کتاب الزهد چاپ شده است.

رساله قشیریه همان طور که خود مؤلف اظهار می‌دارد جنبه تعلیمی بر آن غالب است و برای صوفیان محافظه کار و متشرع به منزله کتاب بالینی (هندبوک) بوده که همواره به آن رجوع می‌کرده و در زمره کتابهای کاربردی صوفیان بوده است. وجود نسخه‌های متعدد از رساله قشیریه حاکی از توجه زیاد صوفیان به این کتاب است. نگاهی به مقدمه کتاب الرساله القشیریه چاپ دارالمنهاج للنشر و التوزیع با احتساب نسخه بغداد و نسخه حوزه علمیه اردکان یزد (فاکسیمیله در ایران) تعداد نسخه‌های معروف قابل مراجعه رساله قشیریه بیش از پانزده نسخه معتبر است. در مقدمه ترجمه رساله قشیریه نسخه‌های فارسی این کتاب هم معرفی شده است.

۲. چاپ‌های مختلف ترجمه رساله قشیریه

از ترجمه رساله قشیریه در ایران در حال حاضر چهار و به بیان دقیق‌تر سه چاپ در دست است.

۱- قدیم‌ترین و تا اندکی قبل از این تنها تصحیح از ترجمه رساله قشیریه، تصحیح فروزانفر بود که نخستین بار بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۴۵ آن را چاپ کرد و پس از آن در سال‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی مکرراً تجدید چاپ شد. در این چاپ فروزانفر مقدمه‌ای در هشتاد و چهار صفحه شامل معرفی قشیری اعم از احوال و آثار وی را بیان کرده است.

۲- دومین چاپ از رساله قشیریه حقیقتاً همان چاپ بنگاه ترجمه و نشر و تصحیح فروزانفر است که انتشارات زوآر آن را نخستین بار در سال ۱۳۸۷ چاپ و به بازار کتاب عرضه کرد.

ترجمه رساله قشیریه چاپ انتشارات زوآر ویراسته ایرج بهرامی است که علاوه بر تغییر حروف چینی واژگان هم دچار تصحیف شده‌اند. مثلاً حرف «کی» در چاپ فروزانفر که از نشانه‌های سبکی است و ارزش تاریخی دارد به «که» بدل شده است (ص ۷۹ و ...). برخی حروف اضافه که در چاپ فروزانفر با متمم خود متصل نوشته شده بود منفک شده، تقریباً در تمام صفحات «ازین» به «از این» تبدیل شده و «شدرستناهایی» از این قبیل در چاپ زوآر

کم نیست. بنابراین ترجمه رساله قشیریه چاپ زوار را نباید چاپ جدیدی از ترجمه رساله قشیریه تلقی کرد.

ترجمه رساله قشیریه چاپ زوار دو امتیاز خاص دارد که نباید از آن غافل بود. الف- شرح حال مفصل بدیع الزمان فروزانفر که احمد مهدوی دامغانی در پنجاه و یک صفحه نوشته است و حاوی نکات بدیع و جالب توجه است. یادداشت‌های آقای مهدوی دامغانی درباره استاد خود که از بارزترین استادان ادبیات بوده، بسیار مغتنم است.

ب- نکته دوم که از جهتی بسیار مهم‌تر است مآخذ ابیات عربی ترجمه رساله قشیریه است. مآخذ ابیات عربی ترجمه رساله قشیریه را مهدوی دامغانی به درخواست فروزانفر در همان سال ۱۳۴۴ انجام داد ولی فروزانفر مستند اشعار ترجمه رساله قشیریه را در چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب نیاورد و در صفحه ۷۹ مقدمه وعده داد که حاصل زحمت مهدوی دامغانی جداگانه چاپ شود (نیز ر.ک: ص ۷۴۷ چاپ زوار) افسوس! برخی از آن یادداشت‌ها مفقود شده و امکان بازیافت مجدد مستندات تمام ابیات عربی ترجمه رساله قشیریه برای مهدوی دامغانی فراهم نگردید.

پ- چاپ سوم ترجمه رساله قشیریه تصحیح آقای مجتبی محبتی است که به همت انتشارات هرمس در سال ۱۳۹۱ چاپ و روانه بازار شد.

درباره این تصحیح و چاپ از ترجمه رساله قشیریه خانم سیده مریم روضاتیان مصحح ترجمه رساله قشیریه انتشارات سخن در مجله متن شناسی ادب فارسی، نشریه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات دانشگاه اصفهان، تابستان ۱۳۹۲ در صفحات ۸۷-۹۶ بویژه از صفحه ۹۰ و بعد به اندازه کافی سخن گفته است.

ت- چاپ چهارم ترجمه رساله قشیریه را انتشارات سخن با تصحیح سیده مریم روضاتیان و سیدعلی اصغر میرباقری فرد در سال ۱۳۹۶ به بازار کتاب عرضه کرد.

۳. ترجمه رساله قشیریه نشر سخن و ضعف و قوت آن

اثر مذکور دوازدهمین کتاب از مجموعه تحقیقات عرفانی و در قطع وزیری است و پنجاه و شش صفحه مقدمه دارد. متن و تعلیقات و فهرس و منابع و مآخذ کتاب ۸۹۳ صفحه است. شکل ظاهری کتاب مطلوب و شکل حروف چینی آن دقیق است. آراستگی صفحات کتاب، متناسب با کتاب‌های دانشگاهی است. سرمدخل‌ها و زیر مدخل‌ها و بندهایی از کتاب که در مقدمه برای تبیین دیدگاه‌های مصححان درباره کتاب و مؤلف و ... با تفاوت شماره قلم

متمايزند. شماره حروف کلماتی که در مقدمه به خاطر اهمیت یا ... باید به چشم بیایند متمایز و معمولاً بزرگتر است. مصححان از صفحه اول و آخر دو نسخه دست نوشت که تصحیح مذکور بر آن استوار است، تصویری ارائه کرده‌اند. در صفحه چهل و هشت مقدمه تفاوت ضبط برخی واژگان دو نسخه از نسخه‌های ترجمه رساله قشیریه یعنی نسخه موزه بریتانیا و نسخه کتابخانه ایاصوفیه در جدول برجسته شده‌اند.

برای سهولت دسترسی به مطالب کتاب در نسخه خطی، در این چاپ شماره برگ نسخه خطی اساس داخل [] آمده و آیات قرآنی داخل پرانتز گل‌دار هستند و شماره قلم آیات قرآنی با قلم متن تمایز دارد. پایان آیات هم با ستاره مشخص شده و نام سوره و شماره آیه داخل [] در متن هست. اگرچه این شیوه در کارهای دانشگاهی کمابیش رایج است ولی از نظر شکل برای خواننده عادی بهتر است نام و شماره سوره و آیه در پاورقی بیاید.

صفحه ۶۲۱ تا ۶۹۴ تعلیقات کتاب است که عمدتاً به معرفی اعلام می‌پردازد. این معرفی‌ها بسیار کوتاه و مجمل است و کمتر جنبه انتقادی دارد، ولی در عین حال برای هر یک از اعلام، منابع مهم و عمدتاً عربی و درجه یک معرفی شده و منابع فارسی چندان مورد توجه قرار نگرفته است.

به نظر می‌رسد مصححان در معرفی اعلام از منابع الکترونیکی و لوح‌های فشرده و نرم‌افزارهای متعدد بهره برده‌اند که در فهرست منابع و مأخذ مقدمه کتاب و یا جای دیگر به این نکته اشاره نشده است. به جز معرفی اعلام بخش دیگری از تعلیقات هم به معرفی منابع اشعار عربی ترجمه رساله قشیریه اختصاص یافته است. در معرفی منابع اشعار عربی همانند معرفی اعلام برای یک بیت شعر عربی، منابع متعدد و نشانی‌های متنوع داده شده که جنبه انتقادی ندارد، یعنی برای یک بیت شعر چندین منبع و مأخذ معرفی می‌شود ولی تبیین نمی‌شود، ضبط شعر مورد نظر در تمام منابعی که معرفی شده‌اند مطابق با ضبط متن ترجمه رساله قشیریه، یعنی متن مصحح هستند یا نه. این کار بسیار مغتنم و ارزشمند است چون می‌تواند افق‌های دیگری پیش روی مصحح یا خواننده باز کند. مثلاً برخی از منابع کمکی ممکن است ضبط اصیل‌تری را از ضبط نسخه ارائه دهند، و یا برعکس ممکن است به خاطر قدمت و اصالت نسخه اساس ابیاتی از دیوان شاعران را دوباره بازنگری و مجدد تصحیح و ضبط بهتری ارائه داد و به کمک آن بتوان به قدمت و اصالت نسخه از نظر زمان و ... دست یافت و به دقت نویسنده و کاتب و مترجم رساله قشیریه و منابعی که در اختیار

داشته و از آن در تدوین کتاب بهره می‌برده یا با نحوه استفاده از آن منابعی که به آن مراجعه می‌کرده، پی برد. با توجه به اینکه تاریخ تألیف متن اصلی رساله قشیریه طبق اظهار مؤلف و بر اساس قدیم‌ترین نسخه موجود، نسخه بغداد، مورخ ۴۳۷ ه.ق است، تمام اشعار عربی که در متن وجود دارد باید شاعرش قبل از این تاریخ زندگی کرده باشد. مطالعات و اشاراتی از این نوع در تمام ترجمه رساله قشیریه چندان چشم‌گیر نیست. اشعار عربی ترجمه رساله قشیریه در ۹۹ موضع آمده است. از این ابیات سه بیت شعر دو بار، و یک بیت شعر سه بار تکرار شده‌اند. تعدادی ابیات عربی در متن ترجمه رساله قشیریه وجود دارد که به اندازه کافی از شهرت لازم و کافی برخوردارند و در منابع حتی فارسی هم می‌شود آنها را مشاهده کرد که در تعلیقات معرفی شاعر یا معرفی منابع آن از قلم مصحح ساقط شده است. مثلاً شعر معروف:

بکت عینی غداة البین دمعاً دمعاً
و احرى بالبكاء بخلت علينا علينا
فعاقت اللى بخلت بدمع
بان غمضتها يوم التقينا
(قشیریه، ۱۳۹۶، ص ۴۹۵)

در تفسیر عرفانی کشف‌الاسرار و عده الابرار جلد یک ص ۲۵۴ به همین شکل آمده و علاوه بر آن، شعر به فارسی هم ترجمه شده است.

یک چشم من از فراق یارم بگریست
چشم دگرم بخیل گشت و نگریست
چون روز وصال شد جزایش کردم
گفتم نگرستی و نباید نگریست
(رضایتی، گیشه‌خاله، ۱۳۸۴، ص ۸۷)

وعینُ الرّوعین الرضا عن کلّ عیبٍ کلیلۃ
ولکنّ و عین السُّخط تبدی المساویا

این بیت به اندازه کافی معروف است، ولی در تعلیقات هیچ اشاره‌ای به شاعر یا مأخذ این شعر نشده است. این بیت از امام شافعی است و مطلع سروده‌ای است در چهار بیت، اشاره به این نکته که مؤلف کتاب یعنی ابوالقاسم قشیریه خود شافعی مذهب است و از امام شافعی در اثر خود شعر اقتباس کرده، می‌تواند نکته‌ای در خور توجه برای خواننده باشد. بخش دیگر تعلیقات کتاب به معرفی اعلام و منابع و مأخذ اشعار پرداخته است. متون صوفیه فارغ از دشواری مفاهیم که نیاز به توضیح دارد در عرفان خراسان که هنوز فاقد اصطلاح سازی به شیوه ابن عربی است، بدون اشراف به زبان، پی بردن به حقیقت مفاهیم

عرفانی کاری دشوار است، گاهی ممکن است معنی قاموسی واژه چندان دشوار نباشد ولی پی بردن به مفهوم و معنای مورد نظر به سادگی امکان‌پذیر نباشد. پرداختن به مطالبی این گونه از اصلی‌ترین ضروریات تصحیح متن است که مغفول مانده است. برای روشن‌تر شدن مطلب به یک نمونه اشاره می‌کنیم: «خرّاز حکایت کند که علی بن الموفق را دیدم در سماع می‌گفت: مرا برپای گیرید. وی را بر پای گرفتیم. گفت: مرا آن شیخ زبانه گویند» (۱۳۹۶، ص ۵۲۵) بخش پایانی عبارت با آنکه واژه دشواری نیست مفهوم «شیخ زبان» روشن نیست. متن عربی چنین است: «يقول: أقيموني، فأقاموه، فقام و تواجد، ثم قال: أنا الشيخ «الزّفان» (قشیری ۱۴۲۳ و ۲۰۰۳ م، ص ۵۱۳ و ۱۳۹۱، ص ۴۲۴؛ ۱۳۹۲، ص ۴۴۴؛ ۱۴۳۸ هـ- ۲۰۱۷ م، ص ۲۹۳) عبدالحلیم محمود و محبتی «الزّفان» را داخل گیومه قرار داده‌اند. شرفاوی آورده «كذا في» «اللمع» (ص ۳۶۳) والزّفان: السّريع الخفيف. فروزانفر بر اساس متن «زفان» را پای‌کوب و رقاص معنی کرده است (۱۳۶۷، ص ۲۱۵)

در ارجاع تعلیقات به شماره صفحه کتاب، شماره صفحه در تعلیقات تا صفحه ۲۷۰ درست است ولی از آن پس تا آخر تعلیقات شماره صفحه در تعلیقات برابر با متن نیست. فهرست اشعار ترجمه رساله قشیریه در نمایه اشعار، الفبایی شده و مجموعاً بر اساس این فهرست ۱۲۱ بیت شعر عربی در این تصحیح و چاپ وجود دارد. متأسفانه فهرست اشعار دقیق و کامل نیست، تعداد ابیات و مصراع‌های عربی در متن عربی الرسالة القشیریه چاپ هرمس که بر اساس نسخه بغداد تصحیح شده ۲۰۱ بیت و مصراع و در تصحیح فروزانفر ۲۰۴ بیت و مصراع، و شمار ابیات و مصراع‌های عربی در الرسالة القشیریه چاپ دارالمنهاج عربستان ۲۷۱ بیت است (این چاپ بر اساس نسخه بغداد تصحیح نشده است). بنابراین شمار ابیات در نمایه اشعار عربی با ابیات عربی موجود در چاپ سخن هم ناهماهنگ است. شمار ابیات عربی در متن ترجمه رساله قشیریه چاپ سخن قریب به ۲۰۰ بیت است. یعنی حدود ۸۰ بیت از ابیات عربی موجود در متن ترجمه رساله قشیریه در نمایه اشعار عربی فهرست نشده است.

مصححان محترم ترجمه رساله قشیریه از فهرست کردن مصراع‌های عربی مستقل موجود در مطاوی کتاب هم چشم‌پوشی کرده و یا در موزون بودن و موزون نبودن آن تردید کرده‌اند. مثلاً در صفحه ۱۲۰ کتاب این مصراع آمده است: «جعلتُ تنزّهی نظری الیکا» فارغ از وزن عروضی، از قضا شاهد روشنی بر شعر بودن و موزون بودن آن در متن وجود دارد، عبارت متن چنین است: «از استاد بوعلی شنیدم که قوال پیش استاد بوسهل

صعلوکی این بگفت: «واژه قوال و بگفت هر دو بر موزون بودن و شعر بودن عبارت دلالت دارد.

در طراحی صفحات کتاب هم مصراع‌ها وسط چین نشده‌اند و این احتمالاً ناشی از بدخوانی و به حساب نیاوردن مصراع در شعر ناشی می‌شود، در حالی که اگر مصراع‌های مجزاً را در متن، شعر به حساب بیاوریم و در شکل صفحه‌آرایی هم آنها را وسط چین کنیم نه چنانکه مصححان پیشین چون قزوینی در جهانگشا و ... کرده‌اند شکل ظاهری صفحه چشم نوازتر و خواندن آن برای خواننده آسان‌تر خواهد بود.

در صفحه ۱۳۴ ترجمه رساله قشیریه هم این اتفاق تکرار شده است: «لوامع پیداتر بود از لویح و زوالش بدان زودی نباشد، در وقت بیشتر بماند ولیکن چنان بود که گفته‌اند: والعین باکیه لم تُشبع النظر» عبارت عربی، مصراعی است موزون و مستقل که فارغ از وزن عروضی هم چنان واژه گفته‌اند می‌تواند دالی بر شعر بودن آن باشد، در مواردی این گونه فارغ از وسط چین کردن مصراع اگر مصحح اشاره‌ای به دیگر مصراع بیت کند بسیار مفید و مسایل دیگری هم روشن خواهد شد که مضمون و موضوع اصلی شعر چه بوده؟ و غرض شاعر چه؟ و چگونه مؤلف صوفی چنانکه رسم همگی آنها است شعر را از غرض اصلی تهی کرده و برای منظور خاص خود به خدمت گرفته است؟

برخورد مصححان درباره مصراع‌ها در تمام متن یکسان نیست یعنی گاهی مصراع شعر در این تصحیح مستقل به حساب آمده و از نظر شکل هم وسط چین شده است. مثلاً در صفحه ۵۰۸ مصراع سوم شعری از رجز جمیل بئینه که «حدا» بوده، تفکیک و وسط چین شده است: «و تقطعی حبلی و تهجرینی» که شیوه مطلوب و درست است.

فهرست نمایه‌های کتاب بسیار مفصل و مغتنم است و از امتیازات این تصحیح است. فهرست شماره سه، دعاها، ترکیبات و عبارات عربی است. اکثر این فهرست، جمله‌های معترضه پس از اسامی و اعلام است، مانند تعالی، رضی الله، سبحانه و تعالی، علیه السلام و ... در این فهرست عبارت «بک أحیا و بک أموت» که در صفحه ۲۸۶ متن آمده، جزء عبارت‌های دعائی فهرست شده است. عبارت مذکور جمله دعائی نیست. آنچه در متن ترجمه رساله قشیریه آمده چنین است: «ابوالقاسم حکیم گوید که در این آیت که حق - جلّ و علا - می‌گوید: «و اصبر و ما صبرک الا بالله» و اصبر امر است به عبادت، و ما صبرک الا بالله عبودیت است، و پیغامبر گفت صلی الله علیه و سلم: بک أحیا و بک أموت، زندگانی و مرگ من به تو است. ملاحظه می‌کنیم که عبارت اصلاً عبارت دعائی نیست.

فرمایش حضرت رسول (ص) خطاب به حضرت پروردگار، و از نظر چینش ظاهری متن هم بهتر است این عبارت در ادامه عبارت قبلی نباشد، چون موضوع عوض می‌شود. در صفحه سه مقدمه، مصححان از سرکار خانم مهنوش بیات بابت فراهم آوردن تعلیقات تشکر کرده‌اند ولی میزان سهم نامبرده در تدوین تعلیقات مشخص نیست که چه بخشی از تعلیقات فراهم آورده ایشان است. چنانکه پیشتر گفتیم به نظر می‌رسد بخش قابل توجهی از تعلیقات کار مکانیکی است و جنبه انتقادی و نوآوری آن ضعیف است.

در فهرست مفصل نمایه‌های کتاب، حکایت‌های موجود در ترجمه رساله قشیریه، دقیق فهرست شده است که مجموعاً ۴۷۴ حکایت است. به کمک این فهرست چنانچه محققى بخواهد به حکایت‌های موجود در کتاب دست یابد، به سادگی می‌تواند در کمترین زمان ممکن حکایت مورد نظر را بیابد. این فهرست و دیگر فهرست‌های کتاب در مواقع و مواضع مختلف بسیار راهگشا هستند. مصححان در صفحه ۹۱ مقاله «ماجرای تصحیح ترجمه رساله قشیریه» گفته‌اند: مطالب باب توبه در ترجمه رساله قشیریه با شرح تعرف مرتبط هست و به کشف المحجوب هم راه یافته است. میزان تأثیرپذیری و تأثیرگذاری یا به اصطلاح بینامتنیت در این نوع آثار بسیار مهم و در خور توجه است، چون به کمک این نوشته‌ها میزان نوآوری مؤلف و دستیابی و مراجعه وی به منابع کهن تر و ... تبیین می‌شود. در مقدمه، حواشی صفحات و یا تعلیقات ترجمه رساله قشیریه به تأثیر و تأثر این اثر هیچ اشاره‌ای نشده است. برجسته نمودن این کار بویژه در حکایت‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار خواهد بود که از مجموع ۴۷۴ حکایت موجود در ترجمه رساله قشیریه، کدام حکایت از ذهن و خاطر قشیری برآمده یا وی از کتاب دیگری اقتباس کرده و یا اگر از کتاب دیگری اقتباس کرده، نحوه روایت او با منابع قبلی چه تفاوت‌هایی دارد یا حتی احتمالاً این حکایت در آثار بعد از قشیری چگونه منعکس شده است. مثلاً بازتاب بسیاری از این حکایت‌ها را در بوستان سعدی می‌شود جست.

از دیگر فهرست‌های کتاب فهرست اصطلاحات است. در این فهرست مهم که فهرست مفصلی هست، بسیاری از واژگان در فهرست مذکور اصطلاح نیستند. مثلاً آفت بنده، ادب گرسنگی و ... در ترکیب اخیر ادب جزء اصطلاحات صوفیه است. در این چنین موارد بهتر است فهرست نگار ادب را مدخل و در تکرار مضاف را حذف یا با نشانه‌ای از تکرار آن خودداری نموده و مضاف‌الیه را بیاورد. مثلاً ادب نفس (ص ۱۵۰) ~ باطن حضور، یا بازپس افکندن (= ترک کردن، رها ساختن) متابعت کردن هوا و ~ سنت رسول (ص) یعنی

متابعت سنت رسول، تفصیل این فهرست برای پژوهشگر بسیار مفید و مغتنم است. مصححان محترم علاوه بر نمایه اصطلاحات، نمایه لغات و ترکیبات را هم جداگانه آورده است. در این بخش به معانی واژه‌ها و گاهی ساختار ترکیب، مانند میغ حظ (اضافه تشبیهی، ص ۱۳۴) توجه شده است. ترکیب‌های عطفی کتاب هم مانند احرار و ابرار، هوا و قدرت و... جداگانه فهرست شده است. فهرست اعلام کتاب هم فراموش نشده‌اند. نمایه فهرست اعلام گاهی با متن تطابق ندارد. مثلاً جصاص در صفحه ۵۶۹ ضبط متن هست در حالی که در صفحه ۶۹۲ یعنی در فهرست اعلام، جصاص بدون نقطه ثبت شده است. به نظر می‌رسد این سهو ناشی از تهیه فهرست به کمک دست باشد، در حالی که اگر این فهرس به کمک رایانه فراهم گردد امکان این گونه لغزش‌ها به صفر می‌رسد.

اسامی کتاب‌ها، مکان‌ها، حیوانات، میوه‌ها، معدود و عدد، عدد و معدود، و علاوه بر همه اینها که برای پژوهشگر مغتنم است، چندان ضروری نمی‌نماید، چون باعث افزودن حجم کتاب شده است، در مجموع کتاب ترجمه رساله قشیریه نشر سخن شانزده نمایه یا فهرست دارد.

تصحیح و احیاء میراث مکتوب از مهم‌ترین و دشوارترین شاخه‌های پژوهش متون است که محقق به کمک ابزارهای مختلف و با استعانت از دانش‌های لازم می‌کوشد متن منقح و تا حد امکان آن چنان که از قلم مؤلف برآمده را در اختیار خواننده قرار دهد. و به زعم رمضان عبدالتواب که گفته است:

و لقد ظنَّ بعضُ ادعیاء العلم أنَّ تحقیق النصوص و نشرها عملٌ هینٌ سهلٌ، و کان لکثرة الدخلاء علی هذا الفن أثرٌ فی حکمهم هذا و ما درى هؤلاء أنَّ المحقق الأمين قد یقضى لیلته کاملة فی تصحیح کلمة أو اقامة عبارة أو تخریج بیتٍ من الشعر أو البحت عن علمٍ من الأعلام فی کتب التراجم و الطبقات. (ابن الانباری، ۱۹۷۰، ص ۳ و ۴)

یک متن مصحح دست کم از چهار بخش تشکیل می‌شود. (درباره مراحل و شیوه‌های تصحیح در انواع نگارش‌های فارسی؛ ر.ک: مایل هروی، ۱۳۶۹، صص ۲۷۰ و بعد)

۱- مقدمه که شامل؛ شرح احوال و آثار و افکار و زندگی و استادان و شاگردان مؤلف، تأثیر و تأثر اثر تصحیح شده، جایگاه اثر در حوزه آثار مرتبط، میزان اصالت اثر، ویژگی‌های نسخه‌های مورد استفاده، شیوه تصحیح و ... است.

۲- متن مقابله شده با نسخه‌های مورد استفاده که تمام نسخه بدل‌ها را در اختیار خواننده قرار دهد.

۳- تعلیقات متن، که شامل حل مشکلات لغوی، معرفی اعلام، مآخذ ابیات و... است.

۴- فهرس متعدّد.

متن مصحّح وقتی که مجدد تصحیح می‌شود طبعاً باید دلیل تصحیح جدید هم تبیین شود و منطقاً نسبت به تصحیح‌های پیشین از امتیاز خاصی مانند نسخه جدید، تعلیقات بیشتر، مقدمه متقن‌تر و... برخوردار باشد. چنانکه گذشت، ترجمه رساله قشیریه را نخستین بار بدیع الزمان فروزانفر در سال ۱۳۴۵ تصحیح، و بنگاه ترجمه و نشر کتاب آن را چاپ کرد. فضل و دانش فروزانفر بر هیچ کس پوشیده نیست. تصحیح وی از ترجمه رساله قشیریه کاستی‌هایی داشته است که محققان دیگر را برانگیخته تا متنی منقّح‌تر از تصحیح ترجمه رساله قشیریه ارائه دهند، به کاستی‌های تصحیح فروزانفر و محبتی (تصحیح دیگر از ترجمه رساله قشیریه) چنانکه گذشت سخن گفته شده است. به نظر می‌رسد مهم‌ترین دلیلی که مصحّحان ترجمه رساله قشیریه نشر سخن را برانگیخته تا از کتاب مذکور تصحیحی دیگر ارائه دهند، ایراد روش شناسی است که در کار فروزانفر رخ داده بود و گرنه نسخه‌ای جدید از ترجمه رساله قشیریه به دست نیامده است و نسخه‌هایی که مصحّحان ترجمه رساله قشیریه نشر سخن در مقدمه اثر معرفی کرده‌اند همان نسخه‌هایی است که پیشتر شناخته و معرفی شده بود.

فروزانفر پس از معرفی نسخه‌های در دست و شناخته شده ترجمه رساله قشیریه، نسخه کتابخانه لالا اسماعیل را به شماره ۱۲۰ نسخه اساس قرار داد و آن را با نسخه موزه بریتانیا به شماره ۴۱۱۸ or که آن را عمر قزوینی در پنجم ذی‌الحجه سال ۶۰۱ در بغداد کتابت کرده، مقابله و تصحیح کرد و برای اینکه متن ترجمه رساله قشیریه به متن عربی آن نزدیک‌تر باشد، از متن عربی رساله قشیریه چاپ مصر مطبوعه مقدم و شرح زکریا طبع بولاق ۱۲۹۱ و شرح گیسو دراز طبع حیدرآباد دکن کمک گرفت. نسخه نفیس کتابخانه موزه بغداد هم در میانه کار به دستش رسید و از صفحه ۲۷۳ به بعد از آن بهره گرفت (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص ۷۸). دلیل اساس قرار گرفتن نسخه کتابخانه لالا اسماعیل در نظر فروزانفر قدمت آن بود. در نظر وی نسخه کتابخانه لالا اسماعیل بر اساس قرائن و املاء، کتابت آن در نیمه دوم قرن ششم یا نیمه اول قرن هفتم است. (همان، ص ۷۶) وی برای اثبات مدّعی خود فقط اشاره

کرده، در نسخه مذکور همه جا ب و پ؛ ج و چ؛ ز و ژ با یک نقطه و جی و کی به جای چه و که و غالباً «که چون» بدین صورت «کچون» نوشته شده است (همان، ص ۷۹).

روضاتیان نسخه کتابخانه لالا اسماعیل را که متأسفانه فاقد تاریخ کتابت است، شبیه نسخه‌های بعد از سده نهم به حساب آورده است (۱۳۹۶، ص ۴۸) وی برای اثبات مدعای خود و رد ادعای فروزانفر هیچ استدلالی نیاورده است، در حالی که ضروری است برای خواننده روشن و تبیین شود چرا نظر فروزانفر درباره تاریخ تقریبی کتابخانه لالا اسماعیل مردود است. ایشان در مقاله‌ای از اهمیت نسخه ایاصوفیه، نسخه اساس در تصحیح خودشان سخن گفته‌اند. (روضاتیان و میرباقری فرد، ۱۳۹۶، ص ۱۰-۱)

در یک نگاه اجمالی و بررسی شتاب زده هم می‌توان فهمید که نسخه کتابخانه لالا اسماعیل و نسخه ایاصوفیه تفاوتشان بسیار فراتر از تفاوت نسخه بدل‌هاست. این تفاوت‌ها، هم در مفردات و ساخت‌های ترکیبی و نحو جمله کاملاً آشکار است (برای نمونه رجوع شود به باب پنجاه و سوم در چاپ فروزانفر، ص ۶۸۰ بند آخر صفحه از حامد الاسود... و بند بعد ص ۶۸۱، و در چاپ روضاتیان باب پنجاه و دوم صفحه ۵۶۸ بند دوم «حامد الاسود گوید...» و بند بعدی در همان صفحه). خلاء این بحث در مقدمه ترجمه رساله قشیریه نشر سخن واضح است اگرچه مصححان در مقاله‌هایی جداگانه به آن پرداخته‌اند.

در صفحه سی و پنج مقدمه ذیل عنوان «ترجمه رساله قشیریه» پس از اینکه از در دست بودن دو نسخه از ترجمه ابوعلی عثمانی سخن به میان می‌آید به این مطلب توجه داده می‌شود ولی به خاطر عدم رعایت پاراگراف بندی این موضوع مهم چندان برجسته نشده است. مراد از دو نسخه از ترجمه ابوعلی عثمانی یکی نسخه موزه بریتانیاست (همان نسخه سقیم که به کرمان رسیده بود) چنانکه مصححان فروزانفر و روضاتیان اظهار داشته‌اند دارای اغلاط و افتادگی‌های بسیار است و نسخه دوم همان نسخه کتابخانه ایاصوفیه است. توجه به این مطلب که دو نسخه مذکور ترجمه واحدی هستند یا نه اگر با شواهد و نمونه‌های بیشتر در مقدمه مطرح می‌شد برای تبیین خطای متدیک فروزانفر مفیدتر بود تا به روشنی مشخص شود که نسخه کتابخانه لالا اسماعیل ترجمه‌ای غیر از ترجمه ابوعلی عثمانی است. قرائنی هم در نسخه لالا اسماعیل هست که ثابت می‌کند این نسخه به قدیم‌ترین نسخه عربی رساله قشیریه به نسبت نسخه ایاصوفیه نزدیک‌تر است. مثلاً مصراع «فمنهم صغیر و منهم کبیر» در تمام چاپ‌های عربی رساله قشیریه هست (۱۴۳۸، ص ۷۲۷؛ ۱۳۹۲،

ص ۴۷۷؛ ۱۳۹۲، ص ۴۵۷؛ ۱۴۲۳، ص ۵۴۸) این مصراع در چاپ روضاتیان باب پنجاه و دوم/اندر اثبات کرامات ص ۵۶۶ نیست.

ایراد روش شناسی فروزانفر در تصحیح متن ترجمه رساله قشیریه به زعم روضاتیان و میرباقری فرد ناشی از خلط دو ترجمه است، یعنی فروزانفر نسخه کتابخانه لالا اسماعیل را نسخه اساس قرار داد و آن را با نسخه کتابخانه موزه بریتانیا مقابله کرد. در نظر روضاتیان و همکارش نسخه کتابخانه موزه بریتانیا یک ترجمه از رساله قشیریه هست و نسخه کتابخانه لالا اسماعیل ترجمه دیگری از آن کتاب. بنابراین در نظر روضاتیان و همکارش، فروزانفر دو ترجمه متفاوت از دو مترجم جداگانه را با هم سنجید. و به بیان واضح‌تر چنین باید گفت ترجمه رساله قشیریه که فروزانفر تصحیح کرد ترجمه ابوعلی عثمانی نیست و از مترجمی دیگر است. این ترجمه دوم یا اصلاح ترجمه نخستین که ظاهراً در کرمان صورت پذیرفت، حاصل درخواست شیخ الشیوخ احمدبن محمد پارسا است که می‌خواست ترجمه‌ای از رساله قشیریه داشته باشد. برای این مطلوب از ابوالفتوح عبدالرحمان بن محمد که از خراسان به کرمان آمده بود خواستند تا آن نسخه سقیم را اصلاح کند. فروزانفر بر اساس مقدمه نسخه کتابخانه لالا اسماعیل که قدیم‌ترین موضعی است که از ترجمه ابوعلی عثمانی سخن رانده و تصریح شده است که اجل به ابوالفتوح عبدالرحمان مهلت نداد تا آن نسخه سقیم را اصلاح کند. این دو نفر یعنی احمدبن محمد پارسا و ابوالفتوح عبدالرحمان نیشابوری، مسببان اصلاح ترجمه ابوعلی عثمانی یا به قولی مترجمان ترجمه دوم شناخته نشدند.

این مطالب از صفحه یک (۱) تا صفحه چهار (۴) قبل از فهرست مطالب کتاب در تصحیح فروزانفر آمده است. روضاتیان چون نسخه لالا اسماعیل را متأخرتر از نسخه ایاصوفیه به حساب آورده، از آوردن این دیباچه در تصحیح جدید خودداری کرده است. بر اساس مقدمه نسخه کتابخانه لالا اسماعیل (صفحه چهار) رساله قشیریه پنجاه و پنج باب و در تصحیح روضاتیان، کتاب پنجاه و چهار باب است. این تفاوت از قسمت اول کتاب نشأت گرفته است. در تصحیح فروزانفر پس از مقدمه مصنف، باب اول در بیان اعتقاد این طایفه در مسایل اصول، و فصل در صفحه بیست و دو که ادامه آن باب است بابی مستقل تلقی شده است. در حالی که در تصحیح روضاتیان این بخش دو فصل بدون شماره ذکر شده و ابواب کتاب از صفحه بیست و یک با عنوان «در ذکر مشایخ بر این طریقت» باب

اول، و در تصحیح فروزانفر باب دوم است در نتیجه ابواب کتاب ترجمه رساله قشیریه در تصحیح روضاتیان پنجاه و چهار باب است.

فروزانفر در تصحیح خود باب اول رساله قشیریه را به خاطر اغلاط یا حذف‌هایی که داشته تماماً از نسخه دوم نقل کرده است و از باب سوم تا پنجاه و چهارم - یک باب مانده به آخر کتاب - نسخه کتابخانه لالا اسماعیل را مبنا قرار داده و از نسخه موزه بریتانیا به عنوان نسخه بدل جز در مواردی که نسخه دوم مرجح می‌نموده، استفاده کرده است.

فروزانفر در ادامه شیوه تصحیح خود به دلیل اینکه برخی عبارات‌های عربی در نسخه اساس ترجمه نشده بود و قصد اینکه متن تصحیح شده حتی الامکان به متن عربی رساله قشیریه نزدیک‌تر باشد، هر عبارتی را که در نسخه مترجم مذکور ترجمه نشده بود در [] قرار داد. هم چنین وی اذعان می‌دارد که نسخه عربی‌ای که در دست مترجمان بوده، هم بی‌غلط نبوده یا مترجمان غلط خوانده و به تبع نادرست ترجمه کرده‌اند. فروزانفر در مواردی این چنین در حاشیه، عین عبارات‌های عربی رساله قشیریه را آورده و دیگر بار متن عربی را خود ترجمه کرده است. این روش فروزانفر در تصحیح متونی که در قدیم ترجمه شده‌اند چون مترجم، نسخه اصیل و منقحی در اختیار نداشته و متن ترجمه بی‌ایراد نیست، روشی ایده‌آل است (مایل هروی، ۱۳۶۹، ص ۲۹۳). برای نمونه در صفحه ۳۶۰ و ۳۶۱ متن فارسی چنین است: «و گفته‌اند جوانمردی نبود بر دوستان سود کردن.»

[یکی بود از دوستان ما، نام وی احمدبن سهل التاجر از وی خُزمه کاغذ خریدم و بها ستند سرمایه، و سود نخواست گفتم سود نستانی گفت. بها بستانم و سود البته، نه از آن که با تو خلقی کرده باشم ولیکن از جوانمردی نبود بر دوستان سود کردن.]

فروزانفر در استناد به متن عربی رساله قشیریه از چاپ مصر طبع مطبوعه مقدم و شرح زکریا، طبع بولاق ۱۲۹۱ و شرح گیسودراز، طبع حیدرآباد دکن کمک گرفت که هیچ یک از آنها عاری از غلط نیست. (فروزانفر، ۱۳۶۷، صص ۷۷ و ۷۸) فروزانفر برای روشن‌تر شدن بخش دوم عبارات‌های فارسی متن، در ذیل صفحه، اصل عبارات‌های عربی را چنین نقل کرده است: «أما التَّمن فآخذ ولا احملك منَّة لآئه لیس له من الخطر ما اتخلق به معك ولكن لا آخذ الریح اذ لیس من الفتوة ان تربح علی صدیقك» گفت بها بستانم و بر تو متتی نهم زیرا آنرا آن مایه قدر و خطر نیست که با تو خوی نیک خود فرا نمایم ولی سود نستانم زیرا بر دوستان سود کردن از جوانمردی نباشد. (همان).

فروزانفر به منبع عربی این عبارات اشاره نکرده، عبارات فاقد حرکت گذاری و نشانه‌های سجاوندی است. فتوت در چاپ روضاتیان باب سی و سوم است. عبارات را از چاپ مذکور نقل می‌کنیم.

و گفته‌اند: از فتوت نبود که بر درویشان سود کنی.

یکی بود از دوستان ما، نام او احمد بن سهل التاجر، حُزمه‌ای کاغذ از وی خریدم. بهایش فرا نستد الا که سرمایه. گفتم چرا سود نکنی؟ گفت: بها فرا ستانم و متی بر نهم که این را بس خطری نیست و بر دوستان سود کردن از مروت نباشد. (قشیری، ۱۳۹۶، ص ۳۵۱)

فروزانفر آغاز تا پایان این بند و بند بعد از آن را در صفحه ۳۶۱ داخل [] قرار داده است، یعنی این عبارات در نسخه کتابخانه لالا اسماعیل (= نسخه اساس) تصحیح وی نیست پس وی این عبارات را از نسخه دیگر، یعنی نسخه موزه بریتانیا آورده است. یعنی نسخه‌ای که با نسخه ایاصوفیه مقابله و سنجیده شده است. ما روایت فروزانفر را چنانکه خود اظهار نموده، نسخه (مب) لحاظ می‌کنیم، و باید ضبط روایت او به عنوان نسخه بدل در تصحیح روضاتیان آمده باشد، در حالی که برای این بند هیچ نسخه بدلی در تصحیح نشر سخن ارائه نشده است. بنابراین یا تطبیق دقیق نیست یا فروزانفر از نسخه‌ای جز نسخه مب این بند را روایت نموده است.

مصحح رساله قشیری نشر سخن در صفحه چهل و نه می‌گوید از متن عربی رساله قشیری برای رفع کاستی‌های دو نسخه که از آنها در تصحیح استفاده نموده، بهره گرفته است. ما در تمام صفحات تصحیح مذکور هیچ نمونه‌ای که جمله‌ای، ترکیبی، یا عبارتی بر اساس متن عربی رساله قشیری تصحیح شده باشد نمی‌بینیم. در حالی که مصحح در مقاله خود اظهار می‌دارد «در تصحیح متنی که ترجمه مستقیم از عربی است مراجعه به متن اصلی ضروری به نظر می‌رسد» (روضاتیان و میرباقری، ۱۳۸۹، ص ۸۹) این احساس غبن زمانی بیشتر احساس می‌شود که همکار روضاتیان در این تصحیح، مصحح متن عربی رساله قشیری نشر سخن است. حتی اگر سه چاپ دیگر عربی رساله قشیری را نادیده بگیریم. ولی فروزانفر مکرر به متن عربی رساله قشیری استناد می‌کند و گاهی عبارات‌های عربی را هم خود به فارسی ترجمه می‌کند. (قشیری، ۱۳۶۷، ص ۶۸۱، ۶۹۰، ۶۹۸ و ...) نسخه لالا اسماعیل در رساله قشیری نشر سخن در صفحه چهل و هشت مقدمه به عنوان نسخه کمکی معرفی می‌شود ولی در سراسر متن نشانی از آن نمی‌توان یافت. تفاوت‌های ضبط این بند در دو تصحیح چنین است:

۱- شیوه تدوین هر دو تصحیح یکسان است، جمله‌ای در صدر و بند بعدی دنبال آن می‌آید.

۲- تفاوت فاحش دیگر، رعایت و عدم رعایت نشانه‌های نگارشی است که در تصحیح روضاتیان دقیق‌تر مراعات می‌شود.

۳- رسم الخط نسخه تصحیح فروزانفر به نسخه اساس نزدیک است و عبارت «از وی حزمه کاغذ خریدم» در تصحیح روضاتیان به شیوه امروزی «حزمه‌ای» ثبت شده است. رسم الخط فروزانفر در کتابت «ای» به شکل همزه روی «ه» است. در صفحه ۶۹۱ آمده است: «گفت: سبحان الله آمرزیده (= آمرزیده‌ای) کفن آمرزیده (= آمرزیده‌ای) باز کند». در عبارت مذکور قرائت به صورت اضافی هم درست است. یعنی «حزمه کاغذ». فروزانفر درباره رسم الخط هر دو نسخه سکوت کرده، ولی روضاتیان در صفحات چهل و شش، درباره رسم الخط نسخه ایاصوفیه و در صفحه چهل و هفت، درباره رسم الخط نسخه موزه بریتانیا به نکاتی اشاره کرده و درباره رسم الخط نسخه لالا اسماعیل سکوت کرده است. تفاوت‌های ضبط واژگان این دو نسخه (= ایاصوفیه، نسخه اساس روضاتیان، و لالا اسماعیل، نسخه اساس فروزانفر) چنین است:

ف (نام وی احمدبن) ر - م (نام او احمدبن).

ف (و بها ستد سرمایه، و سود نخواست). ر - م (بهایش فرا نستد الا که سرمایه).

ف (گفتم سود نستانی گفت بها بستانم و سود البته، نه) ملاحظه می‌کنیم اگر ویرگول بعد از حرف نفی (= نه) می‌آمد بهتر بود. در این قرائت «بستانم» به قرینه لفظی حذف شده است، ولی ادامه عبارت این معنی را رد می‌کند، چون عبارت بعدی حاکی از عدم دریافت سود است. «از جوانمردی نبود بر دوستان سود کردن» عنوان این بند هم تأکید بر این معنی است. «از جوانمردی نبود...» بنابراین «نه» بی‌فاصله و مکث بعد از البته بیاید بهتر است.

ر - م (گفتم: چرا سود نکنی؟ گفت: بها فرا ستانم). جمله بعدی در این تصحیح یعنی «و متنی بر نهم که این را بس خطری نیست». تفاوت قدری چشم‌گیرتر است.

نمونه دیگر مثلاً در باب پنجاه و سوم چاپ فروزانفر ص ۶۸۰ بند آخر صفحه: «حامد الاسود...» و بند بعد هست. در چاپ روضاتیان باب پنجاه و دوم صفحه ۵۶۸ «حامد اسود گوید: ...» و بند بعد در همان صفحه.

ترکیب «خلفی کردن» از تعبیر کهن در متون صوفیه و رایج بوده است و به معنی نیکویی کردن است و در متون فارسی صوفیه نزدیک به زمان ابوالقاسم قشیری آمده است:

«شیخ گفت: هر که راه خُلق رود همه چیزها به خُلق پیش او بازآید، چنانکه ابراهیم بود صلوات الله علیه که راه او خُلق بود، لاجرم آتش به خُلق او پیش او باز آمد». (محمّدبن منور، ۱۳۶۷، بخش اول، صص ۱۸۳ و ۱۸۴)

عبارت بعد در تصحیح فروزانفر چنین است: «ولیکن از جوانمردی نبود بر دوستان سود کردن» در تصحیح روضاتیان ضبط عبارت مذکور این چنین است: «و بر دوستان سود کردن از مروّت نباشد».

هیچ یک از دو مصحح برای این بند نسخه بدلی نداده است. چنانکه گذشت، فروزانفر فقط یک نسخه بدل یعنی نسخه «مب» را در اختیار داشته و طبق اظهار خود در میانه کار نسخه ایاصوفیه را مینوی برایش عکس گرفته و در اختیارش قرار داده است. ممکن است تصور کنیم صفحه ۳۶۰ از کتاب ۷۵۰ صفحه‌ای هنوز آن میانه‌ای نبوده که وی نسخه ایاصوفیه را در اختیار گرفته است. فروزانفر چنانکه گفتیم این بند را در قلاب قرار داده که حاکی از عدم وجود آن در نسخه لالا اسماعیل هست. پس بند مذکور فقط از نسخه «مب» نقل شده و در تصحیح روضاتیان این تفاوت‌ها منعکس نشده است. در حالی که نسخه اساس وی یعنی نسخه ایاصوفیه با نسخه «مب» مقابله شده و از نسخه لالا اسماعیل به عنوان نسخه کمکی بهره گرفته و حتی اشاره‌ای به عدم وجود این بند در این نسخه هم نیست.

در تصحیح فروزانفر کاملاً مشخص است که نسخه کتابخانه لالا اسماعیل اساس و با نسخه موزه بریتانیا مقابله شده است. نگارنده این سطور تا آخر کتاب، تمام پاورقی‌ها را جستجو کرد تا نشانی از نسخه ایاصوفیه در تصحیح فروزانفر بیابد ولی موفق نشد، ولی چنانکه گذشت فروزانفر متن مصحح خود را مکرر با نسخه چاپی عربی متن فارسی تطبیق داده است. وی در صفحه ۷۸ مقدمه اشاره می‌کند که پس از سفر به عراق در تابستان سال ۱۳۴۴ نسخه نفیس بغداد را که بر مصنف قرائت شده، در اختیار گرفته و از صفحه ۲۷۴ در تصحیح خود از آن بهره‌مند شده است. نسخه بغداد در شوال ۴۸۴ با نسخه دیگر مقابله شده است. نسخه بغداد در سال‌های اخیر اساس تصحیح دو چاپ از کتاب رساله قشیریه شده است. نخست چاپ انتشارات هرمس با تصحیح و تطبیق مهدی محبتی سال ۱۳۸۱ که با نسخه کتابخانه حوزه علمیه امام صادق - علیه‌السلام - اردکان شماره ۲۳۱ کتابت سال ۵۴۴ هجری مقابله شده که در چاپ محبتی به عنوان نسخه اردکان معرفی می‌گردد، این نسخه از رساله قشیریه نسخه‌ای نفیس است و نشر مجمع ذخائر اسلامی، در سال ۱۳۹۶ فاکسیمیلۀ

آن را متأسفانه بدون مقدمه و فهرست، در شمارگان محدود در اختیار محققان قرار داد. برای مقایسه چاپ‌های مختلف رساله قشیریه و نحوه ترجمه رساله قشیریه، یک پاراگراف دیگر را با هم می‌سنجیم.

«و قيل: ليس من الفتوة أن تريح علي صديقك. قال بعض اصدقائنا.

و كان فتىً يسمي «احمد بن سهل» التاجر، و قد اشترت منه خرقةً بياض فأخذ الثمن رأس ماله فقلت له لا تأخذ ربحاً؟ فقال: اما الثمن فأخذ، ولا احملك منه، لأنه ليس له من الخطر ما اتخلق به معك، ولكن أخذ الربح، إذا ليس من الفتوة أن تريح علي صديقك» این پاراگراف از چاپ هرمس تصحیح محبتی و بر اساس قدیم‌ترین نسخه رساله قشیریه، یعنی نسخه بغداد و نسخه کمکی، یعنی نسخه اردکان است.

رساله قشیریه چاپ میرباقری فرد و زهره نجفی، نشر سخن هم بر اساس نسخه بغداد تصحیح شده است. در عنوان بند در چاپ محبتی «قاله» و چاپ میرباقری «قال» روایت شده است. نسخه «کز» یعنی فاکسیمیله مجمع ذخائر اسلامی «قاله»، محبتی «احمد بن سهل» را داخل گیومه قرار داده، یعنی همان کاری که عبدالحلیم محمود در چاپ ۱۴۲۳ آورده است، حال آنکه منطقی‌تر این است که «احمد بن سهل التاجر» داخل گیومه باشد. «رأس ماله» در هر سه چاپ عربی یکسان است. نسخه «سل» یعنی کتابخانه سلیمانیه در چاپ میرباقری «رأس المال» روایت و ضبط شده است. عبدالحلیم محمود «فأخذه» روایت کرده (ص ۳۶۶).

نشانه‌های نگارشی و سجاوندی در هر سه چاپ متفاوت است. یک واژه مهم که ممیز معنی هست در هر سه چاپ عربی خطا ثبت شده است، یعنی واژه «خرقة» را هر سه مصحح یکسان ثبت کرده‌اند و این خطا فاحش است، ملاحظه کردیم که فروزانفر در تصحیح ترجمه رساله قشیریه بر اساس نسخه کتابخانه لالا اسماعیل «حزمه» و روضاتیان هم که بر اساس نسخه ایاصوفیه روایت کرده «حزمه» ثبت کرده است.

تصحیح متن بر اساس منابع کمکی غیر از متن مورد نظر یکی از راه‌های رسیدن به ثبت اصیل‌تر متن است. روضاتیان چنانکه پیشتر گذشت از این روش خیلی کم یا اصلاً استفاده نکرده است. حتی در فهرست منابع، تحقیق در رساله قشیریه چاپ انجمن آثار و مفاخر فرهنگی سال ۱۳۸۴ مورد غفلت واقع شده است.

اخیراً چاپ متفحی از رساله قشیریه را دارالمنهاج به کوشش انس محمد عدنان الشرفاوی به بازار عرضه کرده و ترکیب مورد نظر «حزمه بیاض» هست. در این چاپ «لا

تأخذ ربحاً»، «ألا تأخذ ربحاً» که صحیح‌تر است روایت شده و «إلا احمك منة»، «و لا اقلدك منة» روایت شده که این ضبط هم اصیل‌تر است. تفاوت عبارت اخیر ناشی از نسخه‌های اساس چاپ دارالمنهاج هم هست. ویژگی ممتاز این چاپ اخیر فاخر جز نفاست، دقت در حرکت‌گذاری، رعایت دقیق نشانه‌های سجاوندی و علائم نگارشی، ارائه نسخه بدل‌های متعدد، توضیح مختصر برخی واژگان و اصطلاحات در پاورقی و مهمتر از همه فهرست‌های متعدد و بسیار مفیدی است که به کتاب اضافه شده است.

یک بند دیگر را از کتاب ترجمه رساله قشیریه، در چاپ‌های مختلف مقایسه می‌کنیم.

«ذوالنون گوید استغفار بی‌آنکه از گناه باز ایستی توبه دروغ زنان بود.

ابن یزدانیرا پرسیدند کی بنده چون با خدای گردد با کدام اصل بیرون آید، گفت آنکه هرچه از آن بیرون آمد باز آن نگردد و مراعات کس نکند الا مراعات آنک بازوگشت و سر نگاه دارد از نگرستن بدانچه ازو بپرهیزیده است، گفتند این حکم آن بود که از وجود بیرون آمده باشد نه حکم آنک از عدم بیرون آمده باشد گفت وجود حلاوت در مستأنف بآخر عوض بود از یافتن تلخیها باول» (فروزانفر، ۱۳۶۷، ص ۱۴۳)

این بند در چاپ روضاتیان و میرباقری چنین است:

ذوالنون مصری گوید که استغفار بی‌آنکه از گناه باز ایستی توبه دروغ‌زنان بود.

ابن یزدانیرا پرسیدند که بنده چون با خدای - تعالی - گردد، بر کدام اصل بیرون آید؟ گفت: بر آن اصل که از آنجا بیرون آمده باشد. باز بر آن نگردد و کسی را مراعات نکند الا آن را که با وی گشته باشد و سر نگهدارد از نگرستن بدانچه از وی تیرا کرده باشد. گفتند که این حکم کسی است که از وجود بیرون آمده باشد. حکم کسی که از عدم بیرون آید، چه باشد؟ گفت: وجود حلاوت در مستأنف عوضی بود از مرارت در سالف» (قشیری، ۱۳۹۶، ص ۱۵۵) ملاحظه می‌کنیم که فارغ از نشانه‌های نگارشی که در چاپ روضاتیان دقیق‌تر هست، تفاوت دو چاپ در مفردات و ترکیب‌ها و نحو جمله چشمگیر است.

ف (بی‌آنکه) - رم (بی‌آنکه) ف (دروغ زنان) - رم (دروغ‌زنان)

ف (پرسیدند کی) - رم (پرسیدند که).

ف (گفت آنک هر چه از آن بیرون آمد باز آن نگردد و مراعات کس نکند الا مراعات آنک بازو گشت).

ر- م (گفت: بر آن اصل که از آنجا بیرون آمده باشد باز بر آن نگردد و کسی را مراعات نکند الا آن را که با وی گشته باشد). در نسخه بدل مب «بازان» اصیل‌تر است.

ف (ازو پرهیزیده است). ر - م (از وی تبراً کرده باشد). ضبط با نسخه مب یکی است. ف (گفتند این حکم آن بود که) ر- م (گفتند که این حکم کسی است که) نسخه بدل، مب «+ را» یعنی حکم کسی راست. اصیل تر می نماید.

ف (نه حکم آنک از عدم بیرون آمده باشد) ر- م (حکم کسی که از عدم بیرون آید، چه باشد؟) نسخه بدل مب «چگونه بود» اصیل تر می نماید.

ف (گفت وجود حلاوت در مستأنف بآخر عوضی بود از یافتن تلخها به اول).

ر- م (گفت: وجود حلاوت در مستأنف عوضی بود از مرارت در سالف).

جز تفاوت ضبط مفردات مانند «بی آنک» در برابر «بی آنکه» و «پرسیدند کی» در برابر «پرسیدند که» و ترکیب «باز آن نگرده» و «بازوگشت» (باز او گشت) و «پرهیزیده است» در برابر «تبراً کرده باشد» بدون لحاظ عوامل دیگر نسخه شناسی به نظر می رسد ضبط مفردات و ترکیبات و حتی ساختارهای نحوی در ضبط فروزانفر یا همان نسخه کتابخانه لالا اسماعیل کهن تر است.

اصل عربی این پاراگراف را از چاپ هرمس - بر اساس نسخه بغداد - نقل می کنیم.

«و قال ذوالنون. الاستغفار من غیر اقلاع توبه الکذآیین»

سمعتُ محمدبن الحسين يقول: سمعتُ النصرآبادی يقول: سمعتُ ابن یزدانیار يقول، و سُئل

عن العبد إذا خرج الی الله علی آی اصل یخرج؟

فقال: علی أن لا یعود الی ما منه خرج ولا یراعی غیر من الیه خرج. و یحفظ سره عند

ملاحظه ما تبراً منه. فقیل له: هذا حکم من خرج عن وجود، فکیف حکم من خرج عن عدم؟

فقال: وجود الحلاوة فی المستأنف عوضاً عن المرارة فی السالفه (قشیری، ۱۳۹۱، ص ۱۴۱)

دو چاپ عربی دیگر از این بند حتی در نشانه گذاری همانندند (چاپ عبدالحلیم محمود،

۱۴۲۳ هـ - ۲۰۰۳ م و چاپ میرباقری فرد و نجفی ۱۳۹۲، ص ۱۱۸). چاپ دارالمنهاج هم

فارغ از حرکت گذاری و چاپ رنگارنگ آن و نشانه گذاری دقیق در ضبط متن فاقد امتیاز

خاص است. (چاپ قشیری، ۱۴۳۸ هـ - ۲۰۱۷ م ص ۳۰۲)

به نمونه ای دیگر از ضبط اصیل تر واژه های نسخه کتابخانه لالا اسماعیل اشاره می کنیم.

در باب پنجاه و سوّم چاپ فروزانفر در اثبات کرامات اولیاء، خواهر ابوعلی رودباری از

زیتونه خادمه نوری که چند شیخ دیگر را خدمت کرده بود، نقل می کند که در روزی سرد

از نوری پرسید چه می خوری؟ گفت: نان و شیر. زیتونه برایش آورد. نوری در کنار آتش

نشسته بود و زغال را به دست می گرفت تا برافروزد. «دست او از آن سیاه شده بود و شیر

که در پیش او نهاده بود از آن سیاه می‌شد. من با خویشتن گفتم چه بشحشم‌اند اولیاء تو، در میان ایشان یکی پاکیزه نیست، پس بیرون آمدم از نزدیک او... (چاپ فروزانفر، ۱۳۶۷، ص ۶۸۱) این حکایت در چاپ روضاتیان در باب پنجاه و دوم به جای «شیر»، «ماست» روایت شده: می‌خورد و ماست از دست وی می‌چکد و آن سیاهی انگشت با آن به هم در می‌شد. من با خویشتن گفتم: خدایا، قدر اولیاء پیش تو بزرگ است، چون است که یکی از ایشان پاکیزه نبینم؟ این بگفتم و بیرون آمدم (چاپ روضاتیان، ۱۳۹۶، ص ۵۶۸) ملاحظه می‌کنیم که ضبط لالا اسماعیل یعنی نسخه مبنای تصحیح فروزانفر به نظر می‌رسد کهن‌تر باشد. ضبط دشوار و نامأنوس «بشحشم» هم می‌تواند دلیل آن باشد. به زعم برخی هر چه ضبط واژه نامأنوس‌تر باشد اصیل‌تر است.

عبارت‌های فوق ترجمه فارسی این بند است.

«فقلتُ فی نفسی: ما أقدّر اولیاءک یارب! ما فیهم احدٌ نظیف» (چاپ عبدالحلیم محمود، ۱۴۲۳ هـ ۲۰۰۳ م، ص ۵۵۱) در چاپ محبتی عبارت عربی چنین است: «فقلتُ فی نفسی: ما اقدر اولیاء یارب ما اقدر اولیاء [کذا] فیهم نظیف» (۱۳۹۱، ص ۴۵۹) ملاحظه می‌کنیم که صورت صحیح باید همان ضبط عبدالحلیم محمود باشد. یا دست کم چنین باشد «ما احد اولیاءک فیهم نظیف» در چاپ میرباقری فرد و زهره نجفی «فقلتُ فی نفسی: ما [۱۹۴ ب] یارب ما اقدر اولیاءک ما فیهم نظیف» (۱۳۹۲، ص ۴۸۰) ثبت شده است. ضبط چاپ دارالمنهاج شبیه چاپ عبدالحلیم محمود است (قشیری، ۱۴۳۸ هـ ۲۰۱۷ م، ص ۷۴۰) ملاحظه می‌کنیم که با اساس قرار دادن یک نسخه چاپ‌های مختلف چقدر تفاوت دارند.

مجتبی مینوی مقاله‌ای دارد با عنوان «بشخشم یا بچخشم» که در آن از تحفه‌العراقین یا ختم‌الغرائب خاقانی و سنائی، شواهدی آورده که این واژه به معنی پلید و پلشت است و در احیاء‌العلوم معادل «قدر» است. در نظر مینوی کاربرد این کلمه قبل از قرن ششم و هفتم است و از این قرن به بعد متروک شده است (مینوی، راهنمای کتاب جلد سیزدهم، ص ...). یوسف عالی عباس آباد هم در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به ختم‌الغرائب» قدیم‌ترین نسخه تحفه‌العراقین در فصل نامه دانشگاه تربیت معلم آذربایجان سال ۲ شماره ۶ زمستان ۸۴ به این مطلب پرداخته است.

در تفسیر الفاظ در ذیل وقت آمده است «و از جمله سخنان ایشان است که: «الوقت سیفٌ قاطعٌ» یعنی وقت چنان، که شمشیر بر آن است، بر آنچه حق او را همی راند غالب است. و گویند شمشیر تیز ماسیدن، نرم بود ولیکن کنارش بر آن بود (۱۳۹۶، ص ۱۰۷).

«شمشیر تیز ماسیدن» مطابق نسخه «مب» هم هست. به نظر می‌رسد این ترکیب «به برماسیدن» باشد و عبارت چنین تصحیح شود: گویند شمشیر به برماسیدن نرم بود ولیکن کنارش برآن بود. شواهد و مشتقات ماسیدن از لغت‌نامه دهخدا اغلب ناظر به آثار متأخر است، جز یک شاهد که از ذخیره خوارزمشاهی است: وهرگاه او را بسایند به روده‌ها اندر ماسد و بخراشد (دهخدا، ۱۳۷۷ ذیل ماسیدن) در حالی که ذیل «برماسیدن و برماس» اغلب شواهد از متون متقدم هستند.

۴. نتیجه‌گیری

چاپ‌های متعددی از ترجمه رساله قشیریه وجود دارد. نخستین بار فروزانفر این کتاب را تصحیح کرده است. اخیراً نشر سخن با این توجیه که فروزانفر در تصحیح ترجمه رساله قشیریه دچار سهو در روش شده و دو نسخه از دو ترجمه مختلف را با هم سنجیده است، تصحیحی دیگر از ترجمه رساله قشیریه ارائه کرده‌اند. مصححان نشر سخن هیچ استدلالی برای این ادعای خود نیاورده‌اند. برعکس با قطعیت می‌توان گفت که نسخه لالا قدیمی‌ترین نسخه موجود این ترجمه است و همین نسخه اساس کار فروزانفر بوده است. همچنین تصحیحی که نشر سخن ارائه کرده در برخی از موارد دچار خطاهای فاحشی چون حذف ابیات و مصراع‌ها، جملات دعایی و... است که در متن به آن‌ها اشاره شده است.

پی‌نوشت

۱. حرف «ف» مخفف فروزانفر و حرف «ر» مخفف روضاتیان و حرف «م» مخفف میرباقری فرد است.

کتاب‌نامه

ابن الانباری ابی البرکات (۱۹۷۰). *البلغه فی الفرق بین المذکر و المونث*، حقه و قدم له و علق علیع الدكتور رمضان التواب، الاسناذ المساعد للدراسات اللغویه بکيه الاذاب، جامعه عین شمس، مطبعه دارالکتب

امام شافعی ابی عبدالله محمدبن ادريس (۱۳۹۲ هـ ۱۹۷۴ م) *دیوان امام شافعی (۱۵۰ هـ ۲۰۴)* جمعه و علق علیه، محمد عفیف الزعبی، دارالجیل، بیروت لبنان، الطبعة الثالثة.

- دهخدا، علی اکبر و همکاران (۱۳۷۷) *لغت‌نامه دهخدا*؛ چاپ دوم از دوره جدید، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضایتی گیشه خالد محرم (۱۳۸۴) *تحقیق در رساله قشیریه با تأملی در افکار و آثار امام قشیری*، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول.
- روضاتیان، سیده مریم (۱۳۹۲) «*ماجرای تصحیح ترجمه رساله قشیریه*»، مجله متن‌شناسی ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، سال چهل و نهم، دوره جدید، سال پنجم، شماره ۲ (پیاپی ۱۰) تابستان.
- و سیدعلی اصغر میرباقری فرد (۱۳۹۶) «*اهمیت نسخه «یا صوفیا» در تصحیح ترجمه رساله قشیری»*، مجله متن‌شناسی ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره جدید، شماره ۲ (پیاپی ۳۴) تابستان.
- (۱۳۸۶) «*کاستی‌های ترجمه و تصحیح رساله قشیریه*»، نشریه علمی پژوهشی گوهر گویا، دوره یک، شماره یک، بهار.
- روضاتیان، سیده مریم و میرباقری فرد، علی اصغر (۱۳۸۹) «*رساله قشیریه*»، نشریه ادب و زبان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره جدید، شماره ۲۷ (پیاپی ۲۴).
- عالی عباس آباد یوسف (۱۳۸۴) «*نگاهی به ختم‌الغرائب - قدیم‌ترین نسخه تحفه‌العراقین*»، فصل‌نامه دانشگاه، تربیت معلم آذربایجان، سال ۲، شماره ۶، زمستان.
- قشیری شافعی ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن (۱۳۶۷) *ترجمه رساله قشیریه با تصحیحات و استدراکات بدیع‌الزمان فروزانفر*، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم.
- (۱۳۸۷) *رساله قشیریه*، ترجمه ابوعلی حسن ابن احمد عثمانی، تصحیح: بدیع‌الزمان فروزانفر، شرح حال استاد فروزانفر و مأخذ ابیات عربی: دکتر احمد مهدوی دامغانی، ویراسته ایرج بهرامی، انتشارات زوآر، چاپ اول.
- (۱۳۹۶) *ترجمه رساله قشیریه*، ترجمه ابوعلی بن احمد عثمانی، تصحیح: سیده مریم روضاتیان، سیدعلی اصغر میرباقری فرد، نشر سخن، چاپ اول.
- (۱۴۲۳ هـ - ۲۰۰۳ م) *الرسالة القشيرية في علم التصوف، للإمام العارف بالله أبي القاسم القشيري*، تحقیق و تعلیق، فضیله الامام الاکبر العارف بالله، الشیخ عبدالحلیم محمود - قدس الله روحه - الطاهرة - تقدیم، الدكتور علی ابوالخیر، دارالخیر لطباعة والنشر والتوزیع، دمشق - بیروت الطبعة الأولى.
- (۱۳۹۶) *الرسالة القشيرية*، چاپ عکسی، بر اساس نسخه کتابخانه حوزه علمیه امام صادق - علیه‌السلام - اردکان، شماره ۲۳۱ کتابت سال ۵۴۴ هجری، نشر مجمع ذخائر اسلامی، چاپ اول.
- (۱۳۹۲) *الرسالة القشيرية*، شرح احوال، تحلیل آثار، تصحیح و تعلیق؛ دکتر سیدعلی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی، نشر سخن، چاپ اول.
- (۱۳۹۱) *رساله قشیریه*، تصحیح مجتبی محبتی، انتشارات هرمس، چاپ اول.

قوت و ضعف تصحيح جديد ترجمه رساله قشيره ۱۲۱

- (۱۳۹۱) *الرساله التفسيريه*، تصحيح و تعليق، مهدي مجتبي، انتشارات هرمس، چاپ اول.
- (۱۳۹۲) *الرساله التفسيريه*، عني به انس محمد عدنان الشرفاوي، طبعه فريده محققه، مخرجه، اعتمدت على اثنتي عشرة نسخه خطيه اثنتائه منها منقولتان عن اصل عليه خط المؤلف مع الفهارس العامه، دارالمنهاج، الطبعه الاولى، الاصدار الثاني.
- مايل هروي نجيب (فروردين ماه ۱۳۶۹) *تقدم و تصحيح متون، مراحل نسخه شناسي و شيوه هاي تصحيح نسخه هاي خطي فارسي*، بنياد پژوهش هاي استان قدس رضوي، چاپ اول.
- مبيدي رشيدالدين ابوالفضل (۱۳۶۱) *كشف الاسرار و عاثة الابراز*، به سعي و اهتمام علي اصغر حكمت، مؤسسه انتشارات اميركبير، چاپ سوم، جلد يك.
- مينوي مجتبي (۱۳۴۹) «*بشخشم يا بچخشم*»، مجله راهنماي كتاب، جلد سيزدهم.